

MARJAN BREZOVŠEK

Kam gre Kanada?

– Pierre Fournier, *A Meech lake Post-Mortem: Is Quebec Sovereignty Inevitable?*, Montreal: McGill-Queen's University Press, 1991, str. 154.

– Philip Resnick, *Toward a Canada-Quebec Union*, Montreal: McGill-Queen's University Press, 1991, str. 119.

– Robert C. Vipond, *Liberty and Community: Canadian Federalism and the Failure of Constitution*, Albany, NY, State University of New York Press, 1991, str. 249.

– Ronald L. Watts and Douglas M. Brown, *Options for a New Canada* Toronto: University of Toronto Press, 1991, str. 341.

– David J. Bercuson and Barry Cooper, *Deconfederation: Canada Without Quebec*, Toronto, Ontario: Key Porter Books, 1991, str. 180.

1. Kanadska federalna struktura, izumljena leta 1867, se je izkazala kot nenavadno učinkovita in fleksibilna v svojem prvem stoletju obstoja pri prilagajanju mnogim spremenjenim okoliščinam kanadske družbe in zunanjega sveta. Od leta 1960 je pod naraščajočim pritiskom, z zavrnitvijo Sporazuma na jezeru Meech 23. junija 1990 pa je federacija stopila v obdobje, ki je bolj kritično od vseh dosedanjih. V očeh mnogih ljudi v Quebecu je kanadska federacija s tem datumom postala »klinično mrtva«. Obdobje napetosti in negotovosti je doseglo svoj vrh z referendumom v Quebecu konec oktobra 1992. Prihodnost Kanade in njena kontinuiteta sta vprašljivi, razmišljanja pod pritiskom iz Quebeca pa poskušajo iznajti alternativno politično strukturo, ki sega od radikalne spremembe federalnega sistema, sprejetja nekakšne konfederalne oblike in seveda do odcepitve in ločitve v dve ali več neodvisnih držav.

2. Pierre Fournier je s svojo knjigo *A Meech Lake Post-Mortem* nedvomno najbolj izrazil primer gledanja quebeškega nacionalista na vzpon in padec Sporazuma na jezeru Meech. Njegovo delo sploh lahko označimo kot »evangelij« separativizma. Kljub domnevnim številnim pomanjkljivostim je Fournier podprl Sporazum, pri tem pa ni izpustil iz rok priložnosti, da ne bi hitro obdolžil za njegov propad »dejstva«, da je bilo z njim uveljavljeno »rasistično« zavračanje Quebeca s strani angleške Kanade. Fournier je posvetil veliko prostora dokazovanju trditve, da je bil glavni razlog za zavračanje sporazuma s strani angleške Kanade, vključno s pravicami jezikovnih manjšin, vlogo domorodnega prebivalstva in etničnih skupin ter reformo senata, zgolj pretveza, ki je prikrivala občutke in stališča, ki so bili globoko antifrankofonski in antiquebeški.

Če je bil Sporazum res tako strašno pokvarjen »dirty deal«, kot je to trdil Fournier, potem bi moral biti tudi zelo »zadovoljen«, ko ga Mulroneyju ni uspelo ratificirati. O tem pa lahko dvomimo, kajti Fournier je bil preveč pripravljen zgrabiti priložnost oziroma tisto, kar je v Sporazumu v celoti ustrezalo vladi

quebeške stranke, da bi lahko dosegla t. i. »la souverainete-association« po stopnjah in s pomočjo »provincializiranega« vrhovnega sodišča. Fournierjev pristop k Sporazumu je bil utemeljen na trditvi quebeških zagovornikov suverenosti, da je nekdanji premier Pierre Trudeau izdal Quebec, izhajajoč iz referendumu 1982. leta. »Obnovljeni federalizem je za Quebec po Fournierjevem mnenju pomenil dodatno oblast (moč) za Quebec. Namesto tega je Trudeau v sodelovanju s »skupino devetih premierov« zmanjšal moč Quebeca z uporabo Listine o pravicah in svoboščinah. Zato je bil nasprotni ukrep, tj. Sporazum, nujen in hvalevreden, da bi quebeško ljudstvo odpravilo ponižanje iz 1982. leta. To, kar je zares grizlo Fournierja in njegove separatistične kolege, je, da so Brian Mulroney in premieri provinc popolnoma zagrizli v to »konspirativno tezo«, vendar pa so jo kasneje zavrnilo »frankofobovski« premieri Clyde Wells, Frank McKenna in Gary Filmon, ki so se skrili za hrbet Elijaha Harperja in njegov izraziti »ne« v zakonodajnem organu Manitobe.

Vsekakor je knjiga Pierra Fournierja polna trditev in domnev, ki izhajajo iz quebeškega separatističnega (suverenostnega) pogleda na svet. Tako avtor trdi, da Listina o pravicah in svoboščinah ne zagotavlja nikakršne zaščite frankofonski manjšini, ki zato ob asimilaciji ne čuti več moralne obveznosti do združene Kanade. Nepošteno je obtožil frankofone zunaj Quebeca, da niso lojalno in nekritično podprli Sporazuma itd. Zagotovo tudi ne obstaja zunaj Quebeca zgolj neka enotna nova angleška Kanada, s katero bi se lahko pogajali kot narod z narodom, kajti obstaja več angleško govorečih kanadskih družb, ki so razširjene po vsej državi, vključno s Quebecom. Prav tako mu ne uspe videti, da je tako kot pri quebeških nacionalizmih tudi več variant kanadskega nacionalizma, od ekonomskega nacionalizma socialdemokratske levice, jezikovnega in kulturnega nacionalizma skrajne desnice, to je Reformistične stranke, do političnopluralističnega nacionalizma nacije države »liberalnega« centra. Prepričan je tudi, da je bilo agresivno quebeško separatistično gibanje s podporo vseh strank in elit v Quebecu katalizator za pojav enotne »angleške Kanade«, utemeljene na »močnih anti-quebeških in anti-frankofonskih občutkih«. Po njegovem mnenju angleški Kanadčani niso federalisti sami po sebi, pač pa jim je federalizem vsilil Quebec, tako da jih bo njihova želja po močno centralizirani unitarni državi prepričala, naj pustijo Quebec oditi brez pretiranega razburjenja in težav. Te njegove trditve nimajo empirične podlage, kajti Kanada je dejansko »federalna« družba v sociološkem smislu in politični federalizem bo v takšni ali drugačni obliki ostal, ne glede na to ali se bo Quebec odločil ostati ali oditi.

3. Philip Resnick v knjigi *Toward a Canada – Quebec Union* zagovarja dvonacionalno federacijo med unitarnim Quebecom in močno centralizirano federalno Kanado. Resnick, oster kritik Sporazuma, je velik angleško-kanadski nacionalist in socialni demokrat, ki verjame v načelo samoodločbe naroda. Zanj je Kanada sestavljena iz samo dveh *bona fide* socioloških narodov, angleških Kanadčanov in Quebežanov. Ta dva naroda lahko še naprej odbijata neposredno grožnjo ZDA po priključitvi in asimilaciji, če je vsakemu dopuščeno razviti zelo homogeno kulturo, podprto z napredno socialdemokratsko vladavino. Ker nobeden od teh dveh skandinavskih modelov naroda/države ne bi mogel sam zase krotiti Goliata, Resnick predlaga dvonacionalno federacijo Kanade in Quebeca, smiselno kratko imenovano »CanBec« ali »QueNada«, ki bi skrbela za zunanje zadeve, obrambo, mednarodno trgovino, finance, centralno banko, okolje in državljanstvo.

Vse to se bere podobno kot nova politična superstruktura (zasnovana na Evropski skupnosti) premiera Quebeca Roberta Bourassa. Možnosti uresničitve

Resnickove »CanBec« so najbrž precej oddaljene, kajti njegova vizija je utemeljena na številnih napačnih predpostavkah. Resnick namreč meni, da Sporazum na jezeru Meech ni bil uspešen zaradi nesoglasja dveh diametralno nasprotnih nacionalizmov, angleško-kanadskega in quebeškega, ki predstavljata sociološko dva naroda. Dejansko pa ni takšne sociološke entitete, kot je »angleška Kanada«, ki bi bila sposobna govoriti z enim (enotnim) glasom. »Angleška Kanada« ni odbila Quebeca, ko Sporazumu ni uspelo doseči nujne soglasne privolitve. Francosko govoreča manjšina zunaj Quebeca in angleško govoreča manjšina v Quebecu sta prav tako zavrnila Sporazum. Kanada, vključno s Quebecom, je mnogo bolj sestavljena iz številnih socioloških narodov in nobena enotna sociološka skupnost oz. narod nima pravice izkoriščati države izključno za svoje potrebe in težnje.

Resnick pravzaprav v bistvu priznava, da njegove »angleške Kanade« vsaj v tem trenutku ni, vendar pa je prepričan, da bodo »pretekli in sedanji ustavni spori s Quebecom pospešili hiter razvoj angleško-kanadskega naroda, ki bo skupaj s quebeškim narodom poiskal nove institucionalne rešitve zaradi obrambe pred ameriško nevarnostjo. To bo pripeljalo do nove dvonacionalne države in birokracije in bistveno okrnilo dvojezičnost. Položaj jezikovnih manjšin bo determiniran s politiko recipročnosti in grožnjo medsebojnega obtoževanja obeh političnih skupnosti. Posebno vprašanje dvonacionalne federacije je predpostavka visoke stopnje medsebojne enakosti obeh narodov/držav. Ali ne bi to vodilo k hitrejši eroziji quebeške demografske baze, medtem ko bi bil gospodarski razvoj vse bolj odvisen od ZDA? Ali pa bi nasprotno kanadska demografska baza postopoma naraščala, ob široki in razvejani gospodarski bazi pa bi nadaljevala z gospodarskim razmahom? Quebec bi prav tako izgubil možnost uporabe izenačevalne pomoči od dvonacionalne federacije. Končno, prisilni jopič, vsiljen obema partnerjema, bi bil najbrž slabši od dogovorjene ločitve ob prihodnji možnosti razvoja različnih oblik gospodarskega povezovanja.

4. Kljub svojemu površnemu (in inflacijskemu) naslovu je knjiga Roberta C. Viponda *Liberty and Community: Canadian Federalism and the Failure of Constitution* ena pomembnejših zgodovinskih analiz, ki se ukvarja z enim od večjih problemov federalnih proučevanj. Natančno povedano, gre za vprašanje, zakaj je Kanada postala najbolj decentralizirana zahodna federacija (z izjemo Švice), čeprav je bilo jasno načrtovano prav nasprotno. Ali še točneje rečeno: zakaj je Kanada bolj decentralizirana kot ameriška federacija, katere ustava je zahtevala maksimum oblasti za države, to je položaj, ki so se mu kanadski ustanovitelji v 60-ih letih prejšnjega stoletja sredi grozot ameriške državljanske vojne poskušali zavestno izogniti?

Literature, ki poskuša rešiti to uganko, je ogromno, saj kanadski federalizem proučujejo številni politologi. Glavni krivec je bil dolgo časa Judicial Committee of the Privy Council, ki je bil do 1949. leta kanadski ekvivalent za vrhovno sodišče in, zdi se, vedno naklonjen provincam. Druga šola je izbrala Liberalno stranko za »avtorja« provincijske prevlade z njeno potrebo po prilagoditvi quebeškega krila. Tretji pojasnjujejo to s centralizirajočo pristranskostjo westminstrskega modela, ki spreminja province v enotne in koherentne celote, bolj sorodne nacionalnim državam kot pa konstitutivnim elementom federacije, da se lažje »vojskujejo« z Ottawa. Zadnji pristop močno hvali različnost in posebej frankofonski Quebec kot glavno kukavico v gnezdu. Vse province so pridobile s koncesijami, ki so bile dane zaradi ohranjanja najbolj uporne med njimi v okvirih federacije.

Robert Vipond je razvil z vidika Ontaria še eno razlago, po kateri je bila večja avtonomija eden glavnih razlogov, zakaj je Ontario vstopil v federacijo po svojem

predhodnem partnerstvu s Quebecom. Želel je torej ubežati quebeški mori, zato se je odločno upiral vsakršni novi omejitvi svoje avtonomije v obliki nove federalne države. Vendar pa je BNAA, to je v bistvu nova federalna ustava, ki je sledila britanski parlamentarni tradiciji, raje dala federalni državi (oblasti) kot ustavnemu sodišču zakonodajno premoč nad provincami preko moči viceguvernerja in federalnega kabineta pri razveljavitvi provincijske zakonodaje. Če torej Ontario ni želel zmanjšanja svoje zakonodajne svobode, je občutil odpor do nadzora s strani institucij, v katerih je videl politične tekmece (federalni kabinet) ali kolonialni preostanek (viceguverner). Oboje je bilo nevzdržno novo breme, ki ni bilo po godu nastajajočemu kanadskemu položaju kot neodvisne države. Če je imperialni parlament opustil svoj nadzor v imenu evolucije demokracije, so se spraševali ontarijski devolucionisti, zakaj je Ottawa izoblikovala nov nadzor? Na podlagi takšnih argumentov Vipond sklepa, da je bila avtonomija provinc zagotovljena ne glede na težnje oblikovalcev ustave. To je prepričljiv argument, ki je jasno in elegantno izpeljan. Avtorju je treba čestitati za študijo, ki je kvalitativno zajela predmet svojega raziskovanja. Vendar pa ostaja dvom, ker njegova razprava ni nikjer ustrezno pojasnila, zakaj so bili federalisti tako lahko razoroženi, kajti njihova moč razveljavitve je skoraj shirala na začetku stoletja. Najbrž bi moral Vipond podrobneje raziskati notranjo nesposobnost parlamentarnega modela suverenosti, v katerega so bili ujeti federalisti, da bi se kosal s federalizmom.

Seveda obstaja tudi čista logika različnosti kot pojasnilo za razvoj kanadskega federalizma. Če sestavni del federacije, kot je »Quebec, zajema tretjino vsega prebivalstva, govori različen jezik in vidi sebe kot ločeno skupnost od večine, potem se zdi decentralizacija kot način preživetja federacije verjetna posledica (rezultat). Kolikšna decentralizacija bo še potrebna, da bi rešila obstoječo krizo, ne da bi hkrati odtujila vsaj kooperativne angleške province? Predpostavimo, da obstaja francosko govoreča država v ameriški federaciji, ki obsega skupaj Teksas, Kalifornijo, New York, Illinois in Pensilvanijo, in da je preostalih 45 držav omejenih na devet, ali ne bi bile potem proticentralistične težnje ustanoviteljev mnogo bližje stvarnosti in bi bil ameriški federalizem bližji kanadski verziji?

5. Z nadaljevanjem ustavne razprave v nekakšnih krogih brez konca so se glasovi na obeh straneh kanadsko-quebeške cepitve močno povišali in zaostri. V nasprotju s stališči pred enim desetletjem ali dvema, ko je bil odgovor angleške Kanade na možnost separatizma enoten in je iskal praktične ustavne predloge, ki bi bili dovolj atraktivni, da bi zadržali Quebec v federaciji, se zdaj slišijo glasovi, ki gre do skrajnosti in velikodušno ponujajo Quebecu, naj gre po svoje – čim hitreje, tem bolje. Knjiga *Deconfederation: Canada Without Quebec* Davida J. Bercusona in Barryja Cooperja je v tem smislu mejnik v razpravah o kanadskem federalnem sistemu, saj odkrito izraža to novo nestrpnost in odprto zagovarja tezo, da bo ostala Kanada v boljšem položaju brez Quebeca.

Knjiga temelji na dveh glavnih podmenah. Prvič, avtorja oživljata klasičen argument Pierra Trudeauja o neliberalni naravi nacionalizma. Po njunem mnenju so zahteve quebeškega etničnega in kulturnega nacionalizma enostavno nezdržljive s kontinuiranim obstojem Kanade kot liberalne demokracije. Frankofoni v Quebecu so postavili zaščito svojega jezika in kulture kot najvišje dobro in so pripravljeni žrtvovati načela liberalne demokracije na oltar nacionalizma, če je potrebno. Temelji politične ureditve v Quebecu so tako nekonsistentni z liberalnimi demokratičnimi načeli, ki vladajo drugod v Kanadi, zato je nujno, da angleška Kanada izloči Quebec, da ne bi okužil še drugih.

Druga podmena je manj filozofska, zato pa bolj zapletena. Avtorja menita, da

je za angleško Kanado bistveno, da se reši Quebeca, ker je ukvarjanje s tem nerešljivim problemom dejansko paraliziralo nacionalno vladno in povzročilo tako gospodarsko krizo kot tudi krizo zaupanja v institucije oblasti. Avtorja se tu osredotočata na ogromen federalni dolg in zagotavljata, da bo šele z odhodom Quebeca Ottawa učinkoviteje uspelo razrešiti ta problem.

Oba argumenta pa – kot sta predstavljena – nista najbolj prepričljiva. Čeprav je res, da je quebeška vlada sprejela nekatere neliberalne ukrepe v svoji kampanji za zaščito francoskega jezika, pa ni samo neverjetno, ampak tudi neodgovorno trditi, da režim v Quebecu ni več liberalnodemokratski. Po isti logiki bi bilo mogoče trditi, da je bila Kanada do 1985 teokratska in ne liberalna država, saj je Sunday closing law, the Lord's Day Act, pravzaprav kršil svobodo veroizpovedi. Tudi drugi argument je skoraj nesmiseln. Čeprav sta zelo dobro orisala strukturalne vzroke za ogromen federalni deficit, pa ne ponudita zadovoljivega odgovora, zakaj bi bile stvari bistveno drugačne brez Quebeca. Ali nista avtorja na napačni sledi pri iskanju krivca za težave z deficitom?

Prav tako bi iz njenega izvajanja sledilo, da ni notranjih nasprotij v angleški Kanadi ali v odnosih med bolj individualističnimi in bolj kolektivističnimi teorijami. Kako naj bi neokonservativizem pomagal rešiti krizo v kanadski večnacionalni federaciji ali pa obdržati skupaj različne dele angleške Kanade, tega avtorjema ni uspelo pojasniti. Zdi se tudi, da gre za značilno pripravljenost priznati, da so nacionalni problemi v Kanadi sorodni tistim v drugih večnacionalnih federacijah po svetu (nekdanji SZ, nekdanji Jugoslaviji, Češko-slovaški) in da je nastanek novih nacionalnih držav neizbežen, tako da je kompleten prelom dolgotrajne teritorialne, ekonomske in politične zveze preferiran v primerjavi z ohlapno konfederalno rešitvijo. O tem v knjigi ni nobenega dvoma, saj avtorja ne priznavata drugih alternativ.

Glede quebeške ločitve od Kanade bi od avtorjev, ki si resnično želita odhoda Quebeca, pričakovali, da bosta zagovarjala tudi razumne pogoje za to dejanje. Na eni strani sicer res trdita, da ločitve ne bi smeli ovirati z vojaškim posegom, vendar pa po drugi strani zahtevata velike dele ozemlja Quebeca, kar bi pri uresničevanju zagotovo vodilo k vojaškim spopadom. Quebec lahko zapusti Kanado po njenem mnenju samo z drugačnimi mejami od današnjih. Pogoji so ostri, saj bi se ozemlje Quebeca tako zmanjšalo na 1/7 sedanjega obsega in mu odvzelo številne naravne vire, pomembne za preživetje gospodarstva. Prav tako se zdi nelogična zahteva, da bi moral Quebec prevzeti svoj delež nacionalnega dolga, ne bi pa imel nobenih pravic do stvari, ki so bile v Quebecu narejene s federalnim denarjem. Kako vse to spominja na zdrabe pri razdruževanju Jugoslavije! Ali ne bi to vodilo k podobnim konfliktom in spopadom?

6. V knjigi *Options for a New Canada* so prispevki 17 avtorjev (od katerih so samo trije pravniki in en ekonomist, vsi drugi pa politologi), ki so poskusili odgovoriti na vprašanje: kako (če sploh) lahko obnovljeni federalizem pomiri quebeške težnje po suverenosti? Prispevki se sicer do neke mere ponavljajo kljub različnim predpostavkam in obilju zamisli o sprejemljivih možnostih. Gre pravzaprav za dve ločeni vprašanji: 1. kakšen je zaželen in uporaben federalen (ali kvazifederalen, konfederalen ali nefederalen) sistem za Kanado? In 2. o čem se je dejansko možno sporazumeti s suverenostno razmišljajočim Quebecom? Najuporabnejši prispevki v knjigi priznavajo, da lahko ta vprašanja predpostavljajo zelo različne odgovore. Tako ni nobena proceduralna ali institucionalna reforma ostala neanalizirana, čeprav na koncu nobena tudi ni dobila prednosti pri iskanju poti iz zastoja zaradi neuspeha Sporazuma na jezeru Meech. Predlogi za »rebalansirano«, »asimetrično«

no« in »dvonacionalno« ureditev so tako obravnavani skupaj s težnjami po enakosti in decentralizaciji. Vtis, ki ga pušča knjiga, je bolj enciklopedičen kot didaktičen.

Če že ni knjigi uspelo iznajti enega zdravila za kanadsko ustavno bolezen, pa je pomembno prispevala k razpravi in je predhodno potrebna za vsakršna resnejša pogajanja o prihodnji ureditvi Kanade. Iz knjige veje tudi spoznanje, da institucionalne ureditve drugih federacij, kakor koli so že uspešne v svojem okolju, razkrivajo zelo malo o tem, kaj bi lahko delovalo v Kanadi. V knjigi najdemo več in boljše prispevke o posameznih vidikih krize, samo nekateri pa ustrezno in zadovoljivo obravnavajo celoto in vso zapletenost krize. Takšen je koncizen in nepristranski uvod Ronalda L. Wattsa, ki podrobno opisuje devet strukturalnih možnosti za rešitev krize v Kanadi. Razvrščene so od status quo federalizma (ki ne bo več dolgo vzdržal) do dveh ali več popolnoma neodvisnih držav naslednic, toda brez formalne gospodarske povezave. Nobena od teh devetih možnosti pa ne predvideva, da bi si federacija ponovno pridobila pristojnosti, izgubljene v korist provinc v zadnjem stoletju. Najtesnejša možnost federalne obnove ali oživitve je »rebalansirani« federalizem, kjer bi Ottawa in province lahko zamenjale pristojnosti v skladu z modernimi zahtevami. Tako bi Ottawa lahko dobila več gospodarske oblasti (da bi zagotavljala svoboden pretok ljudi, dobrin in storitev), medtem ko bi v zameno vse province lahko dobile ustavne pristojnosti nad socialnimi službami.

Ob obstoječem razpoloženju v Quebecu bi bilo seveda zelo težko, če že ne nemogoče, doseči takšno rebalansiranje, zato sta bolj realni njegovi naslednji možnosti splošna decentralizacija in radikalna asimetrija. Ob upoštevanju nenaklonjenosti angleške Kanade do posebnega statusa Quebeca bi bile to lahko najbolj praktične alternative. Splošna decentralizacija bi razširila pristojnosti vseh provinc in Kanado spremenila skoraj v konfederacijo. Kot takšna pa bi seveda lahko postala neprijetna za tiste angleške Kanadčane z močno nacionalno identifikacijo in tiste province, ki so močno odvisne od federalne pomoči. To pa dopušča radikalno asimetrični federalizem, o kateri govori prispevek Davida Milneja. Ta je predlagal posebno verzijo asimetrije, ki je zgodovinsko brez primere, tj. konkurenčnost s provincijsko premočjo. Po njegovem mnenju bi ta možnost zadovoljila vsakogar. Vsem provincam bi ponudila ekstenziven »meni« obstoječih federalnih ali skupnih pristojnosti, nad katerimi bi imele province nadzor ali pa bi jih po svoji presoji prepustile federalnemu nadzoru; Ottawa bi lahko hkrati dala Quebecu, kar zahteva (polno avtonomijo nad številnimi zadevami), pacifirala druge oblasti željne province (z enako ponudbo) in zagotovila angleškim Kanadčanom nacionalno identiteto in željo po enaki obravnavi vseh provinc in močni federalni državi (Ottawa bi lahko zadržala pristojnosti v provincah, ki ne bi izbrale svoje prevlade). Takšen koncept seveda poraja resna vprašanja o izvedljivosti, saj bi vsaka provinca z njim dobila poseben položaj nasproti Ottawi. Kako bi se v tem primeru dosegla usklajenost vlog članov parlamenta in ministrov v vladi pri oblikovanju federalne politike? Ali če velike in bogate province prevzamejo nove pristojnosti, bi bila federalna vlada še pripravljena in sposobna vzdrževati in financirati te službe v majhnih in revnejših provincah?

Quebeški nacionalist Guy Laforest meni, da je federalizem v kakršni koli obliki za Kanado zastarel, in predlaga znano zamisel »sovereignty-association«, ki bi formalno dala Quebecu vso oblast, ki pripada politično suverenemu narodu, toda z dvonacionalnimi institucijami za upravljanje enotne valute in skupnega trga. Tudi ta predlog povzroča probleme z implementacijo in izvajanjem. Mnogi angleški Kanadčani menijo, da so dvonacionalne rešitve, po katerih Quebec hkrati

odhaja in ostaja, najslabši možni izid sedanje ustavne krize. Še več, Dan Soberman sklepa iz svoje študije o Evropski skupnosti, da je za uspeh nadnacionalne strukture potrebna multipolarna in ne bipolarna ureditev. Možnosti za prihodnost Kanade je torej le treba razvrstiti, kot to ugotavlja v svojem prispevku Peter Leslie, na dobre, slabe in fantazijske. Peter Russell za izhod iz sedanje slepe ulice predlaga med drugim tudi oblikovanje ustavodajne skupščine. S teoretičnega vidika pa je najbrž najboljši prispevek Charlesa Taylorja (*Shared and Divergent Values*), ki govori o dveh stopnjah različnosti, prvi tradicionalno multikulturni in drugi »globlji«, ki temelji na različnih načinih pripadanja«. Šele ta zagotavlja Quebežanom ali domorodnemu prebivalstvu, da bi se počutili v Kanadi kot doma. Ne zadostuje torej nekakšna splošna ideja Kanade!

7. S prikazom navedenih knjig seveda nismo izčrpali vse obsežnejše literature o teh usodnih časih za Kanado. Smo pa z njim poskušali predstaviti nekatere značilnosti in dinamiko obravnave obstoječe krize v kanadskem federalizmu z različnih vidikov, ki zajemajo tako »enakost kot neodvisnost«. Vpliv obravnavane literature, negativen ali pozitiven, pa bo viden najbrž zelo kmalu. Vso zajetnost in sistematičnost študija federalizma v Kanadi pa najbrž najbolj ponazarja poleg številnih drugih tudi 71 knjig – raziskovalnih poročil v zadnjem desetletju, tako da je celo za poklicne proučevalce težka naloga spremljati vso to literaturo.